Prohibition on Export/ Import (Clause 24)	Vakatabui na veivoli ka sega ni vaka laiseni	**Lewa na I vakatagedegede ka taqomaka na I "vakatakilakila ni Yaqona ni Viti". Na veivoli ka sega ni muria na lawa e rawa ni totogitaki.**
False Representation (Clause 30)	E vakatabui na kena vakatokai cala na yaqona me "Fijian" kevaka e sega ni tei/vakarautaki e Viti.	**Taqomaka na I vakatakilakila ni vanua. Vakatorocaketaka na yaga ni vakatakilakila ia e gadrevi kina na I vakarau ni veivakadeitaki.**
Appeals Process (Clause 25-29)	E vakatara na veibeitaki vua na Minisita kevaka e sega ni soli na rejisita/laiseni.	**Veitaqomaki ni walewale dodonu. E vakarautaka na veivuke me baleta na vakatulewa sega ni dodonu.**

I tukutuku Bibi: Na bill (lawatu) qo e kena I naki me vakalawataka, sega ni vakatabui. Na I naki me tokoni na bisinisi vakalawa ka vakarusai tani na veika eso ena vakavuna na rogorogo ca ni bisinisi

Na ka keitou gadreva mai veikemuni me baleta na kena vakaoti na I tuvatuva ni lawatu.

Na nomu nanuma ena veisautaka vakadua na I tuvatuva ni Yaqona. Keitou vakasaqara vakatabakidua na vakatutu ena:

1. **Na Takete Dina:** E rawa beka ni rawati na I naki, (50% na tubu ni veika e rawati), 100% can kena muri na lawa, 5 na makete vou ena yabaki 2030).
2. **Na veika e bibi duadua:** Na lima na ka e vakaliuci e vakayacora beka na gagadre bibi duadua?
   - o Nai vakatagedegde veivakadeitaki kei na lawa
   - o Veivakatorocaketaki, na misini kei na veika e vakayagataki
   - o Vakadidike kei na veika vovou
   - o Na rawa ni makete kei na vakarawarawataki ni veivoli.
   - o Na vuli Ka kei na veika e okati kina
3. **Na kauwai ni kena vakayacori:** Na cava na vakatatao levu duadua me cakacaka kina na lawatu oqo ena dela ni vanua.
4. **Na veika kece:** E rawa vakacava ni da vakaitavitaki ira vinaka na I tabagone, marama, ira e vakaleqai tu na yagodra kei ira ena taudaku ni veikoro lelevu.
5. **Veiraurau ni tovo vakavanua:** Eda na vakatorocaketaka vakacava na tubu vakailavo ka sega ni vakamalumalumutaki na I tavi vakavanua ni yaqona.

Na veivanua bibi ena I tuvatuva ni Lawa ni Yaqona

1. **Raivotu (Vision):** E dua na bisinisi ni yaqona tudei, kaukauwa ka rawaka, ka veivuke ki na bula vakailavo ni matanitu ena kena rawati na I vakatagedegede ni yaqona vinaka, ka maroroya na bibi ni tovo vakavanua ena kena qaravi na yaqona."
2. **Nai naki (Objectives):** Va na takete vakarautaki ka vakanamata ki na kena vakarautaki, rawati na I vakatagedegede vinaka, kena vakau yani kei na veika tale eso.
3. **Vakadeitaka na I vakarau (Quality Assurance):** Na kena ciqomi na I vakatagedegede ni yaqona, nai vakarau ni veiqaravi ni Dauteitei me na veiganiti kei na I vakatagedegede ni veimatanitu
4. **Na veivakatorocaketaki (Infrastructure):** Nai tuvatuva me baleta na vanua ni savasava, na misini ena vakayagataki, kei na vakavinakataki ni kena rawati na I yaya ni teitei.
5. **Vakadidike (Research):** Na porokaramu ni vakadidike ni matanitu ka vakatabakidua kin a kena vorati na mate (me vaka na mate ni yaqona) kei na kena vorati na draki.
6. **Vakatorocaketaki ni Makete (Market Development):** Na kena veisautaki na veika e vakayagatki kina na yaqona kina so na gunu e vakabulabulataka na yagoda ka yaga kina noda bula.
7. **Nai tuvatuva ni kena vakayacori:** Matata na I tavi, vakatakilakila ni veiqaravi kei na I walewale ni kena qaravi na ririko.

Mo vakaitavi vakacava?

- Tiko ena dua na bose veivakararamataki ena nomu I tikotiko (na siga kei na vanua ena qai kacivaki yani).
- Vola mai na nomu nanuma kin a Ministry ni Tabana ni Teitei, Vakaso ni wai kei na Suka.
- Kerea e dua na I lavelave ni vakatutu ni Policy kei na lawatu mai na nomu vale ni volavola ni Tabana ni Teitei.
- Wasea na I tukutuku oqo vei ira tale eso na dauniveitokoni dautei yaqona ena nomu I tikotiko.

Veitaratara Mai ena:
saloteb900@gmail.com
timoci.bogidua@moa.gov.fj

Tabacakacaka ni Teitei, Vakaso ni Wai kei na Suka

KAVA POLICY & BILL CONSULTATION

"Na domomuni ena veisautaka na kena taqomaki na bisinisi ni yaqona ena veisiga ni mataka''

I Vola Dusidusi ni Dauteitei 2026

NA I NAKI NI VEITALANOA RARABA OQO

Na Tabacakacaka ni Teitei, Vakaso ni wai kei na Suka, erau na cakacaka vata tiko kei na vale ni volavola ni Tabana ni Vuni Lawa ena kena vakayacori tiko na veitalanoa vei ira na lewenivanua ena kena vakasokumuni mai na nodra vakasama na veitabana kece era vakaitavi ena bisinisi ni yaqona ena noda vanua – mai vei ira na dau teitei kei ira na dau volitaka ki vanuatani, ki vei ira na dau vakarautaka, dauvolivoli kei ira na dau qarava na I tovo vakavanua. Oqo ena vakadeitaka na I tuvatuva (policy) kei na lawatu (Bill), ena laurai dina kina na nodra gagadre kei na nodra tatadra o ira era vakararavi vakatabakidua ki na I tei na yaqona.

Na cava e bibi kina na nomu vakatutu: Na yaqona e sega wale ga ni dua na I tei, e tiki ni noda I tovo vakavanua, bula kei na bula vakailavo ni matanitu. Na veika o sotava kei na nomu nanuma ena vukea na kena buli na lawatu yaga qoka, ka na tokona tale ga na tubu vakailavo kei na kena maroroi tiko na noda I tovo vakavanua.

NA BIBI NI BISINISI NI YAQONA E VITI

- **Na kaukauwa ni bula vakailavo:** Ena yabaki 2024, na yaqona ka vakau ki vanuatani e yacova yani na 730 na tani ka kenai sau e $53 na milioni, e sivia na veika e rawata na dalo kei na ginger.
- **Na veika e rawati kina na bula:** E tokona e sivia na 14,532 na vuvale era tei yaqona kei na 17,200 na dauteitei, vakabibi ena taudaku ni veikoro lelevu kei na veiyanuyanu.
- **Na i tovo vakavanua:** Na yaqona e semati vakatitobu ena bula vakavanua, lotu kei na matanitu.
- **Na gagadre e vuravura raraba:** Tubu na makete ni veimatanitu, vakabibi e Amerika (350 vakacaca na vanua ni gunu yaqona (kava bar), Niusiladi, Ositerelia, kei Kiribati.
- **Cakacaka -** E vakavurea na cakacaka ena vanua kece ni tatamusuki, vakarautaki, veikauyaki kei na kena volitaki.

POLICY VS LAWA (BILL): NA CAVA NA KEDRAU DUIDUI?

Kava Policy	Kava Bill
Vola ni Tuvatuva vakamacalataka na raivotu, na I naki kei na veika e bibi duadua me baleta na veivakatorocaketaki ni bisinisi.	(Proposed law) Lawa vakaturi mai Palimedi me vakalawataki kina na bisinisi
Dusimaki keda ki (na ka eda vinakata meda rawata)	Vakarautaka na I tuvatuva vakalawa (lawa kei na kena vakayacori)
E sega ni vakalawataki, ia e dusimaki keda ki na prokaramu ni matanitu kei na kena vakailavotaki	E vakalawataki ni sa vakadonui, kei na I totogi ni sega ni vakamuri.

Kena I vakaraitaki: Vakalevutaki na rawaka mai na yaqona ki na 50 na pasede ena loma ni lima na yabaki.	Kena vakarautaki: Tauyavutaka na Matabose ni Kava e Viti kei na veika e gadrevi ena laiseni.

Ena vosa rawarawa: Na Policy sa i koya na I tuvatuva meda muria; na Bill sai koya na lawa ka na taqomaki ka tuvanaki vinaka kina na I lakolako ni bisinisi qo.

NA CAVA E BIBI KINA NA I TUVATUVA (POLICY) KEI NA LAWA (BILL)

1. **Nai tuvatuva vakamatanitu:** Ena gauna oqo, na bisinisi e cakacaka ka sega na I tuvatuva ni veiqaravi vakamatanitu ka qai malumalumu na lawa. Oqo na vuna e sega ni vakadeitaki kina ka vakaiyalayala na tubu.
2. **Vakatagedegede ni yaqona kei na kena taqomaki:** Vakadeitaka ni yaqona ni Viti e sotava na I vakatagedegede ni veimatanitu (U.S, FDA, Codex), taqomaka na noda rogo e vuravura raraba.
3. **Taqomaki ni Dauteitei:** Taqamaka na nodra gagadre na dauteitei, o ira na veiqaravi kei na dau volivoli ena lawatu dodonu.
4. **Rawa ni Makete:** Vukea na kena wali na vakataotaki ni veivoli ena kena vakarautaki na i vakarau tudei kei na kena taqomaki
5. **Tubu Tudei:** Vakarautaka e dua na I tuvatuva cokovata me vakalevutaka na veika e rawati, vakavinakataka na veivakatorocaketaki ka kauta mai eso na veisau vou.
6. **Maroroi na I tovo vakavanua:** Kila na bibi ni I tovo vakavanua ni kena qaravi na yaqona ka toso vata tiko na rawaka ni bula vakailavo.

NA CAVA MO NAMAKA ENA VEITALANOA.

- Raica lesu na Draft Policy ni Yaqona kei na Lawa ni Yaqona 2016 (vakavoutaki ena 2018)
- Taro ke sega ni matata ka me saumi na nomu loma tarotaro.
- Vakarautaka na I vola se vakatutu vakavosa ena:
  - o Na raivotu raraba kei na kena I naki
  - o Na veitikina vakatabaki dua ena Lawatu.
  - o Na kauwai vakacakacaka mai na veika o sotava ena tabana ni veiqaravi.
- Vakatututaka na kena I kuri, na veisau me vakayacori se bokoci.

KEITOU VINAKATA ME KEITOU ROGOCA NA:

- Na vei bolebole o sotava (teitei, vakarautaki, kena vakau yani ki vanuatani).
- Vakasama ni kena rawati na i vakatagedegede vinaka kei na veika e tamusuki.
- Na kauwai me baleta na lawatu, I sau kei na veiqaravi vakamatanitu.
- Na sala me ra okati kina na I tabagone, marama kei na veikorokoro.

NA I WALEWALE NI VEITALANOA:

1. **Na veitukutuku raraba:** Na I tukutuku .ena niusiveva, raitio kei na I volamata (social media)
2. **Soqoni vakavanua:** Vakayacori ena veivanua bibi ni tei yaqona (Kadavu, Cakaudrove, Bua, Lomaiviti kei na so tale) kei na veikoro lelevu.
3. **Vuli ni dau ni veitokoni:** Na lawalawa ni dauteitei, vakau I voli, dau vakarautaki voli kei na veitabana ni matanitu
4. **Volai na vakatutu:** Ciqomi ena imeli, tukutuku, se online portal.
5. **Vakasokumuni & vakadidike:** Na veivakasama kece e railesuvi ka vakaiwasewasetaki
6. **Vakavoui (Revised Drafts):** Na i tuvatuva kei na lawatu e vakavoutaki me yavutaki ena veitalanoa.
7. **Ripotetaki lesu:** Biu vata taucoko na i tukutulku e vakasokumuni mai.

NA VEIVANUA BIBI ENA LAWA NI YAQONA KEI NA VEIKA E RAWA NI YACO.

Veivanua bibi ena Lawa ni Yaqona	Na kena I balebale	Na veika eso rawa ni yaco
Fiji Kava Council (Clause 5)	Tauyavutaka e dua matabose veiliutaki ka 7 na kena I vakalesilesi kei na 8 mera digitaki mai (4 dauteitei, 3 vakau voli ki vanuatani, 1 vakarautaka (processors).	**Lawa vakaitaukei: E rawa ni vakavinakataka na veivakaduavatataki ia e rawa ni kuria na veiqaravi vakamatanitu. E kaukauwa na nodra matataki na dauteitei.**
Registration & Licensing (Clause 20)	E gadrevi na rejisita na dauteitei, ira era vakarautaka, ira era vakauta kei ira era volivoli mai. Qadrevi na laiseni ni volivoli mai kei ira era vakau I voli.	**Vakalawataka na bisinisi. E rawa ni vakadeitaka na kena vakamuri lesu kei na kena rawati na I vakatagedegede vinaka, ia e rawa ni vakatauca na isau ni kena vakarautaki na pepa vei ira na dauteitei.**